

Безпека як соціальний феномен: ДИСКУРС ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

А. БАЛАНДА,
кандидат економічних наук
Служба безпеки України
м. Київ

Вступ. Початок нового тисячоліття характеризується значним підвищенням наукового інтересу до вивчення проблем безпеки: знаходять подальший розвиток малодосліджені аспекти явища та започатковуються принципово нові підходи в методиках її дослідження. Особливістю таких підходів є превалювання інтересів людини, а також якісно новий рівень розробки кількісних методів оцінювання безпечного суспільного розвитку.

Незважаючи на загальнозживаність та вдавану змістову простоту на рівні побутових та інтуїтивних уявлень, загальноприйнятого наукового розуміння і, відповідно, загальнозживаного визначення безпеки на сьогодні немає. Це можна пояснити особливою складністю і внутрішніми суперечностями цього феномену.

Щодо безпосередніх проблем безпечного розвитку людини, то в більшості досліджень вони розглядаються через призму соціальної безпеки. Однак у подальшому сама соціальна безпека не знаходить свого належного місця в комплексі проблем національної безпеки й часто зводиться до економічної безпеки, що призводить до розгляду людини як одного із засобів економічного зростання, а не його мети. Усе це обумовлює розгляд проблем безпеки в контексті людського розвитку.

На етапі зародження соціальної організації життя — основний параметр, який ретельно охороняється самим індивідом і є критерієм оцінювання стану безпеки. Так, ще Т. Гоббс запевняв, що страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити в суспільстві й шукати в ньому засоби колективного захисту від цих загроз і саме пошук безпеки обумовлює прогрес цивілізації (людина — це істота, цивілізована страхом смерті)¹.

Ступінь розробленості проблеми. Тлумачення поняття «безпека» в більшості наукових праць виходить із визначення, запропонованого А. Уолферсом: «безпека в об'єктивному плані передбачає відсутність загроз набутих цінностям, у суб'єктивному — відсутність страху стосовно того, що цим цінностям буде завдано шкоди»². Виходячи із класичного визначення, безпека вважається інструментальною щодо інших базових цінностей, зокрема таких як «добробут», «сталий розвиток». Вважається, що система цінностей є фунда-

ментальним чинником, який визначає сутнісне наповнення змісту поняття «безпека» і, відповідно — цілі, засоби, способи й методи держави в намаганні її забезпечити. Вона визначається та пов'язується із суб'єктивними за своєю природою оцінками характеру й масштабів потенційних або реальних загроз цінностям, які сповідує в конкретно-історичний момент свого розвитку певне суспільство. Тому безпека розглядається як головна передумова існування держави, суспільства та індивіда, її наявність дає змогу суспільству зберігати певну накопичену множину базових цінностей.

Основні положення концепції безпеки людини викладено в Доповіді ПРООН про розвиток людини за 1994 рік³. Особливістю цієї концепції є підхід до розробки проблем безпеки з погляду розв'язання проблем розвитку людини: економічна безпека (забезпеченість доходом, достатнім для задоволення насущних потреб), продовольча безпека (доступність основних продуктів харчування), екологічна безпека (свобода і захист від загроз екологічного забруднення, захищеність від екологічних катастроф), безпека для здоров'я (захищеність людини від ризиків захворюваності, доступність ефективного медичного обслуговування), особиста безпека (свобода і захист людини від насилля), політична безпека (можливість проживання в суспільстві, яке визнає основні права людини), суспільна і культурна безпека (захищеність культурного розмаїття і захист суспільного розвитку від деструктивних тенденцій).

В. Горбулін, С. Пирожков виходять із того, що безпека є своєрідною характеристикою і необхідною передумовою життєдіяльності, прогресивного розвитку й нормального функціонування об'єктів реального світу. Очевидно, що ці об'єкти існують і розвиваються в середовищі, параметри якого формуються під впливом різноманітних, часто взаємозв'язаних та взаємозумовлених чинників, інтегральна складова яких створює певний імовірний рівень потенційних та реальних загроз безпеці⁴.

Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус вважають, що безпека — це конкретна категорія, що має на меті захист та просування життєвих інтересів людини, суспільства, держави⁵.

¹Тоббс Т. Левнафан. Избранное. — Т. 2. — М., 1964. — С. 106.

²Wolfers A. Diskort and Collaboration, Essays on International Politics. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1962. — P. 105.

³Human Development Report 1994 (UNDP) NY. Oxford Univ. Press. — P. 228.

⁴Система оцінок зовнішніх і внутрішніх ризиків та загроз національній безпеці України. Вип. 16 / В. Горбулін, С. Пирожков та ін. — К.: ДП «НВЦ «Свроатлантикінформ», 2005. — С. 91.

⁵Нижник Н., Ситник Г., Білоус В. Національна безпека України. — К., 2000. — 274 с.

На думку А. Качинського, безпека — це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, а також довкілля в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз⁶.

О. Бодрук стверджує, що безпека — це ступінь захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави⁷.

Авторським колективом у складі Б. Демидова, А. Величка, І. Волощука пропонується в основу визначення покласти факторний аналіз: безпека — таке становище, за якого на об'єкт безпеки не можуть впливати фактори загрози з причини їх відсутності⁸.

Серед зарубіжних учених значного поширення набуло визначення безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави.

Так, А. Возженников вважає, що безпека — це стан і міра захищеності суб'єкта від загроз, шкоди, збитків чи зла⁹. Дещо відрізняється визначення В. Ярочкина: безпека — це стан захищеності особи, суспільства, держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек і загроз, що базується на діяльності людей, суспільства, держави, світового співтовариства народів щодо виявлення (вивчення), запобігання, послаблення і подолання небезпек та загроз, що здатні знищити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, завдати неприйнятних (недопустимих об'єктивно і суб'єктивно) збитків, закрити шлях до виживання та розвитку¹⁰.

Цікавою є думка В. Молчановського, який визначає безпеку як атрибут, тобто невід'ємну властивість соціальної системи, втрата якої призводить до загибелі системи¹¹.

У «Глумачному словнику англійської мови» Уестера поняття «безпека» трактується за допомогою двох термінів «safety» і «security», останній з яких використовується для виділення надійності, захищеності, гарантій даного об'єкта від будь-яких посягань, у тому числі й у формі запобігання¹².

Отже, окремі вчені вважають, що сутність безпеки полягає в захищеності суспільства, особи, держави від небезпек і загроз, інші наполягають на відсутності небезпек. Загалом можна погодитися з таким трактуванням, однак означені підходи видаються дещо обмеженими, оскільки захист передбачає лише застосування охоронних функцій, ігноруючи чимало інших — зменшувати, усувати й попереджувати небезпеки та загрози. Логічніше було б виходити з того, що безпека — це насамперед дієва функція суспільства, людини, держави з виявлення, попередження та усунення небезпек і загроз, здатних знищити їх чи позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей або ж уне-

можливити їхній стабільний розвиток.

Постановка завдання. Проблема безпечного суспільного розвитку досі залишається малодослідженою, оскільки впродовж значного проміжку часу в соціальній практиці не виокремлювали суспільство у відносно самостійний суб'єкт. Це можна пояснити тим, що в більшості країн світу раніше спостерігалось домінування держави над суспільством, і лише поступове становлення демократичних традицій дало змогу контролювати діяльність держави та визначати загальну політику її безпечного розвитку.

Безпека людини визначається не лише можливими масштабними техногенними та природо-генними аваріями та катастрофами, але й ризиками суспільного розвитку, що спричиняються переважно негативними соціально-економічними процесами всередині суспільства.

Мета статті — запропонувати загальні методологічні підходи до вивчення феномену безпеки в контексті людського розвитку.

Робоча гіпотеза дослідження полягає в тому, що суспільство є головним фактором життєзабезпечення кожної людини й кожна людина є складовою системи суспільних відносин. Система безпеки людини та суспільства виходить із розвитку продуктивних сил цього суспільства. Необхідність забезпечення безпеки є вихідною соціальною потребою людини, формування якої відбулося на межі її інстинкту та свідомості: будь-які природні чи соціальні явища людина розглядає насамперед через призму можливої загрози, а отже й можливості забезпечення власної безпеки.

Запропонований **методологічний підхід** до вивчення безпеки суспільства, поряд з виявленням суперечностей, що характеризують цей феномен, та способів їх зняття, ґрунтується на виявленні суб'єктів та об'єктів безпеки суспільства, а також висвітленні сутності загроз безпечному розвитку людини як базового елемента суспільства. Для людини це, по-перше, забезпечення права на життя, на продовження роду, на достойний рівень задоволення соціально-економічних та духовних потреб, а по-друге — внутрішня задоволеність умовами власного життя й соціальний оптимізм.

Результати. Основою людського розвитку є фактична реалізація в суспільстві стратегій, які забезпечують розвиток, безпеку та свободу людини. У свою чергу, можливості реалізації кожної з зазначених стратегій обумовлюються забезпеченістю людськими ресурсами, інтелектуальним потенціалом суспільства та соціально-правовою захищеністю населення.

Аналізуючи окремі аспекти безпечного розвитку

⁶Качинський А. Безпека, загрози і ризик: наукові концепції та математичні методи. — К., 2004. — 456 с.

⁷Бодрук О. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. — К., 2001. — 76 с.

⁸Демидов Б., Величка А., Волощук І. Системно-концептуальні основи діяльності в воєнно-технічній області. Кн. 1. Концептуальні основи і елементи національної безпеки. — К., 2004. — 183 с.

⁹Возженников А. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. — М., 2000. — 344 с.

¹⁰Ярочкин В. Секьюритология. — Ось — 89. — М., 2000. — 79 с.

¹¹Молчановский В. Безопасность — атрибут социальной системы // Социально-политические аспекты обеспечения государственной безопасности в современных условиях: Сб. статей. — М., 1994. — 104 с.

¹²Guralnik D. (Ed.) Webster's New World Dictionary of the American Language. — N.Y.: The World Publishing Co., 1972.

суспільства, можна побудувати відповідну модель системної безпеки. В основу такої моделі доцільно покласти такі аспекти:

- соціальний — статусні, духовні, екологічні, культурні показники розвитку особи;
- політичний, який відзеркалює внутрішні та зовнішні взаємини як між окремими індивідами, так і об'єднаннями людей на основі певних концепцій;
- оборонний — захищеність від зовнішньої агресії;
- економічний, який характеризує відносини між людьми з приводу власності;
- інформаційний та науково-технічний — рівень прогресу в галузі новітніх технологій.

У пропонованому дослідженні вивчалися соціальний та економічний аспекти безпечного суспільного розвитку.

Виходячи з вищезазначеного, можна висловити гіпотезу про існування деякої функції суспільної безпеки, максималізація якої (S) досягатиметься за умови оптимальних рівнів виробництва і споживання соціально-економічних благ, що забезпечують безпечний розвиток за відповідних обмежень з боку інституційної структури виробництва. Ця структура визначає бажаний стан безпеки $U_{1, 2, 3, \dots, n}$ у процесі здійснення економічних операцій — трансакцій:

$$S = f(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n) > \max,$$

де S — функція суспільної безпеки; U — корисність безпеки для окремого суб'єкта. У свою чергу, U є функцією виду

$$U = f(\gamma, \tau, \epsilon),$$

де γ — цінність благ; τ — інтенсивність трансакцій; ϵ — специфічність активів.

Соціальні детермінанти безпеки поєднують у собі базові елементи, які не просто впливають на становище особи в суспільстві, соціальну сферу взагалі та систему соціального захисту зокрема, а й генетично пов'язані з функціонуванням цих елементів. До них можна віднести власність, конкуренцію, соціальну диференціацію та конфлікт. Ці елементи, на перший погляд, безпосередньо не стосуються функціонування системи безпеки, однак соціальний захист ґрунтується переважно на суспільній власності, а соціальний стан індивіда — лише на приватній власності. Конкуренція визначає відтворення як першої, так і другої форм власності. Соціальна диференціація — результат функціонування приватної власності. Під конфліктом розуміється зіткнення суспільних та приватних інтересів чи різних форм власності.

Одним із показників урівноваженості соціальних детермінант є рівень конфліктності в суспільстві: що вищий рівень конфліктності, то нижчий рівень безпеки.

Соціальні детермінанти безпеки можуть бути представлені на емпіричному рівні як соціальний стан, що характеризується соціальною диференціацією чи розшаруванням суспільства за певними показниками.

За рівнем розшарування можна визначити допустиму диференціацію суспільства, рівень якої може підтримувати держава. Суперечності, що виникають між соціальною диференціацією та соціальним становищем індивіда, не повинні перевищувати прийнятних на даний момент параметрів. Так, для найрозвинутіших держав частка бідних не може бути надто високою в соціальній структурі, а тому їхні уряди змушені витратити досить значні кошти для підтримання статусу окремих індивідів та суспільства в цілому з метою запобігання перегляду існуючої системи соціальної диференціації.

Водночас напруженість чи відсутність рівноваги може спостерігатися в будь-якій соціальній системі, однак ряд процесів, що руйнують систему, за певних умов можуть сприяти інтеграції системи та її адаптації до змін навколишнього середовища. Тому конфлікт здатен виконувати також і стабілізаційні функції — підтримання динамічної суспільної рівноваги.

Безпечний розвиток може забезпечуватися втіленням відповідних заходів на основі моніторингу небезпек та реалізації системи заходів, спрямованих на мінімізацію негативних факторів. Такий підхід не лише дає змогу виокремити основні компоненти соціально-економічної системи в аспекті її безпечного розвитку (система ресурсів, спектр небезпек, система заходів протидії та мінімізації наслідків небезпек), а й зробити прогностичні оцінки можливих небезпек, виявити можливості настання катастрофи та визначити відповідне критичне порогове значення показників соціально-економічного розвитку.

Залежно від обраного рівня дослідження безпечно-го суспільного розвитку доцільно виокремити такі аспекти його вивчення:

- усе населення країни (національно-територіального утворення);
- окремі соціально-демографічні групи (за статтю, віком тощо) чи статусні групи (за професійними ознаками, рівнем освіти, системою цінностей, нормами поведінки і т. ін.);
- домогосподарства (за рівнем доходів, чисельним складом тощо).

Кожна соціально-економічна система має життєво важливі елементи, вихід яких за межі режиму нормального функціонування може призвести до нестабільності та непередбачуваності напрямів подальшого розвитку. Зі всієї множини аналітичних показників, що характеризують розвиток суспільства, можна виділити ті, які відображають критичні точки в розвитку системи. Це дасть можливість попередити ескалацію руйнівних процесів, соціальну дезорганізацію та деградацію. Характеристики порогових значень передбачається встановлювати на основі багатофакторного функціонального аналізу з використанням математичного моделювання. При побудові системної моделі безпеки для всіх вищезазначених рівнів нами робиться припущення, що для всіх індикаторів, які характеризують безпечний

розвиток, виконуються умови нормального закону розподілу. Порогові значення, які поділяють нормальну,

передкризову та кризову ситуації, можна позначити відповідно через $P_{O(ПК)}$ та $P_{O(К)}$ (рис. 1).

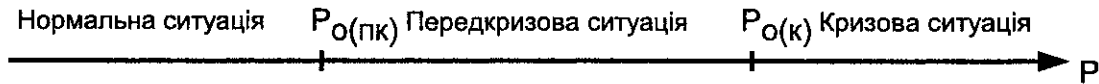

Рис. 1. Порогові значення індикаторів суспільного розвитку

Якщо вектори $p_1, p_2, \dots, p_n$, що характеризують конкретну ситуацію в n -вимірному просторі, є незалежними величинами, а коваріаційні матриці – рівними та діагональними, тобто

$$S = S_1 = S_2 = \begin{pmatrix} \sigma_1^2 & 0 & \dots & 0 \\ 0 & \sigma_2^2 & \dots & 0 \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0 & 0 & \dots & \sigma_n^2 \end{pmatrix},$$

тоді пороговий показник, що розділяє дві області, можна обчислити за формулою

$$P_O = \frac{M_1 + M_2}{2} - \frac{\sigma^2}{M_1 - M_2} \ln \frac{(1 - y) C_{12}}{y C_{21}},$$

де M_1 і M_2 – математичне очікування значення відповідного індикатора для першої та другої груп об'єктів;

$\sigma = 0,5 (\sigma_1 + \sigma_2)$ – середньоквадратичне відхилення для генеральної сукупності;

y – апіорна ймовірність об'єктів другої групи;

C_{12} і C_{21} – ціна помилок першого та другого родів відповідно.

Виконати наведені розрахунки можна на основі використання критеріїв Байеса – за нерівних коваріаційних матриць класів порогові значення індикаторів безпеки між двома класами визначаються як координати точок перетину класів із лінією, що проходить через центри класів з координатами M_1 і M_2 . При цьому передбачається, що ціни втрат (ціни неправильних рішень) та апіорні ймовірності всіх подій однакові.

Тоді результативне p_O можна знайти зі співвідношення

$$p_O = a_O (M_2 - M_1) + M_1,$$

де a_O – параметр прямої $P = a (M_2 - M_1) + M_1$, який можна дістати, розв'язавши квадратне рівняння

$$a^2 \frac{C_2 - C_1}{2} - a C_2 + \frac{C_2}{2} + \frac{\sqrt{|S_2|}}{\sqrt{|S_1|}} = 0,$$

де

$$C_1 = (M_2 - M_1)^T S_1^{-1} (M_2 - M_1) \text{ і}$$

$$C_2 = (M_2 - M_1)^T S_2^{-1} (M_2 - M_1).$$

Методологія конструювання базових соціальних індикаторів національної безпеки може ґрунтуватися на визначенні динаміки основних показників розвитку

суспільства протягом певного періоду часу й може мати такі основні етапи:

➤ обрані індикатори розподіляються на кілька груп, кожна з яких репрезентує окрему сферу соціальних інтересів. Кожна сфера презентується щонайменше двома індикаторами, однаковими для тієї самої сфери в різних дослідженнях, дані яких зіставляються;

➤ процентні зміни вираховуються за кожним з індикаторів протягом певного періоду спостереження (наприклад, щороку);

➤ усі кількісні зміни значень індикаторів оцінюються експертами насамперед як «більш прийнятні» (наприклад, збільшення очікуваної тривалості життя, зменшення дитячої смертності) чи «менш прийнятні» (наприклад, збільшення рівня безробіття, зростання злочинності);

➤ шкала загального індексу може агрегувати в собі всі зміни, які сталися протягом виділеного періоду, їхнє середнє значення має дорівнювати загальній оцінці, поділеній на кількість індикаторів.

Висновки. Комплекс базових соціальних індикаторів має відігравати основну роль у діагностиці безпечного суспільного розвитку, оскільки відкриває можливості коригувати цей стан на основі розробки відповідних програм. Наближення значень показників розвитку соціально-економічної системи до гранично-критичних означає, що суспільство перебуває у стані кризи, рівень ризиків при цьому зростає і для свого збереження система об'єктивно потребує зміни механізмів функціонування, тобто реформування чи трансформації.

Існуючі на сьогодні кількісні методи вимірювання не дають можливості безпосередньо визначити кількісні параметри безпечного розвитку людини. Це можна зробити, застосовуючи непрямі методи, в основу яких можна покласти концепцію ризику, вихідним положенням якої є ймовірнісний характер суспільних процесів. Це дає змогу застосувати аналітичний апарат теорії ймовірності та математичної статистики, а також визначити кількісні параметри ймовірності настання ризикових подій, їх наслідків та оцінити рівень ризику і його допустимого значення. Поєднання вказаного методу з моделюванням та методів нелінійної динаміки дає змогу перейти від імовірнісного до імовірнісно-детермінованого підходу, що значно розширює можливості отримання кількісних оцінок і підвищує ступінь достовірності прогнозів.